

ЕМІЛЬ БАЛЕЦЬКИЙ ЯК ДІАЛЕКТОЛОГ

Єлизавета Барань

Еміль Балецький є однією із найбільш помітних особистостей в історії угорської славістики ХХ століття.¹ Народився 21 лютого 1919 року в селі Гукливий на північній окраїні колишнього комітату Берег (зараз Воловецький район Закарпатської області України). Незабаром сім'я переїхала до села Чинадієво поблизу міста Мукачева. У чинадіївській школі формувався світогляд молодого Балецького, саме тут він почав писати вірші, наслідуючи русофільські традиції того часу.² Період поетичних устремлінь молодого Балецького довгий час залишався невідомим (сам він не згадував про етап свого життя, пов'язаний з літературною творчістю – Капраль 2009: 10). О.Г. Казак зауважив, що поетична діяльність Балецького у “часи угорського панування незаслужено залишалася без належної уваги” (Казак 2012: 338). Завдяки науковим пошукам Михайла Капралю стало відомо про літературну творчість молодого Балецького (Капраль 2001б). До 25-ї річниці смерті Еміля Балецького з ініціативи його учня Андраша Золтана було зібрано в одне видання плоди літературної діяльності мовознавця: вірші, оповідання, художні переклади, фольклорні записи, а також статті з історії та проблем підкарпатської й інших слов'янських літератур. Це той ужинок, який з'являвся на сторінках підкарпатських газет і журналів між 1935 та 1943 роками, та твори єдиної прижиттєвої збірки віршів і оповідань (Балецькій 1936) під назвою *Литературное наследие* (Золтан–Капраль 2007).

Після закінчення у 1937 році Мукачівської російськомовної гімназії молодий Балецький вступив до Карлового університету в Празі, де протягом навчального року слухав лекції М. Вейнгарта, Й. Горака,

¹ В *Енциклопедії української мови* зазначено: “Балецький Еміль Дмитрович – український і угорський мовознавець” (Чучка 2007), а в *Енциклопедії Підкарпатської Русі* читаємо таке: “Емелян Балецький – поет, лінгвіст, педагог” (Капраль 2001); детальніше про життєвий і творчий шлях, наукову діяльність та бібліографію праць див. привітання та некрологи І. Х. Товта, М. Петера, Л. Хадровича, А. Золтана, М. Капралю <<https://sites.google.com/site/baltoslavica/baleczkyemil>>.

² Цей період життя Балецького детально описаний Михайлом Капралем (2009).

Е.А. Ляцького. У 1939 році перевівся до Будапештського університету, який закінчив у 1943 році. Зв'язок із батьківщиною підтримував і надалі: у 1940 році його обрано заступником голови *Спільки угорських письменників*, а з 1941 року став редактором літературної частини ужгородської газети *Карпаторусский голос*. Університетські роки мали вплив на формування світогляду студента – “на початку 40-х років він переходить у табір русинофілів, стає в ряди місцевої інтелігенції, яка свідомо формує всі умови для функціонування русинської нації в Угорській державі, вирішує проблеми, пов'язані з мовними питаннями, проблемами школи” (Капраль 2001б: 35). Цей період став завершальним у літературній діяльності Балецького – відтак він починає активно займатися мовознавчими питаннями,³ обґрунтовує необхідність використовувати місцеві говори у формуванні русинської літературної мови, закликає інтелігенцію вживати народну мову, “бо нынѣ уже не есть чого стыдатися своего народного языка..., народный языкъ все буде истновати” (Балецкий 1942, по Золтан–Капраль 2007: 157–158).

Подальше життя Еміля Балецького пов'язане з Угорщиною: був призваний до лав угорської армії, пізніше арештований. Після звільнення в 1945 році працював в угорському радіокомітеті (з його уст прозвучало більш ніж сто радіопередач про слов'янське літературознавство, у тому числі й про творчість Тараса Шевченка, Івана Франка та інших). Відомий будапештський славіст Іштван Кнежа звернув увагу на талант молодого науковця і рекомендував його на посаду асистента в Інститут славістики Будапештського університету, яку Балецький суміщав із роботою на радіо. У 1951 році доцент Будапештського університету був призначений завідувачем кафедри російської мови в Інституті іноземних мов. Із 1965 року до самої смерті керував кафедрою російської мови історико-філологічного факуль-

³ З'явилися друком ранні мовознавчі статті Еміля Балецького: Про болгаризми въ нашихъ говорахъ. *Литературна Недѣля* (= ЛН) 3 (1943), 34–36; Иванъ Мелихъ та науковий зборникъ wydаний въ его честь. *ЛН* 3 (1943), 70–72; Новѣ статѣ про назву Vihorlat. *ЛН* 3 (1943), 93–94; Про походження слова *урикъ* (*urék*) въ до-наційной грамотѣ грушовского монастыря зъ 1404-ого року. *ЛН* (1943) 3, 119–120; Народнѣ назвы частей рѣки. *ЛН* 3 (1943), 131–132; Про походження назвы Бужора. *ЛН* 3 (1943), 167–168; Одно морфологическое явище. *ЛН* 3 (1943), 168; Про перекладъ повторного инфинитиву у Святомъ писъмѣ (Реферат). *ЛН* 3 (1943), 287–288.

тету Будапештського університету. Михайл Петер так оцінив педагогічну діяльність науковця: “Еміль Балецький був найголовнішим ініціатором створення угорської русистики, у тому числі й організатором підготовки висококваліфікованих викладачів російської мови і філологів-русистів. Покоління русистів виростили на його університетських лекціях, семінарах та підручниках” (Петер 1981: 400). Слід підкреслити, що Еміль Балецький був співавтором першого підручника старослов’янської мови, написаної угорською (Baleczky–Hollós 1968). З 1955 року, часу виходу журналу Угорської академії наук *Studia Slavica*, Балецький був одним з його редакторів. Редагував також журнал *Studia Russica*.

Незважаючи на те, що вчений очолював кафедру російської мови, основу його наукових зацікавленостей складало українське мовознавство,⁴ у тому числі українська діалектологія. Ще в 1943 році Балецький успішно захистив докторську дисертацію на тему *Szabó Eumén orosz nyelvtanának hangtana* [Фонетика русской грамматики Евменія Сабова] (Baleczky 1943). Добре знаючи рідні закарпатські говори, Балецький у своїх дослідженнях неодноразово торкався питань лексичного складу закарпатських українських говорів (Балецький 1958б, 1959, 1962а, 1966). Об’єктом його наукових пошуків була і мова писемних пам’яток (Балецький 1956б). У доробку славіста привертають особливу увагу питання етимології та проблеми морфологічної адаптації слів з угорської мови (Балецький 1957, 1961б, 1962б, 1965). Займався він і дослідженням етимології слів слов’янського походження в угорській мові (Балецький 1961а). На наявність угорських запозичень у галицьких говорах саме Балецький звернув увагу науковців (Балецький 1963).

У галузі діалектології дослідник вивчав українські говори Угорщини: “він виконав взірцевий лінгвістичний опис лемківської говірки села Комлошка, єдиної української говірки на території Угорщини” (Петер 1981: 400). Із щоденникових записів відомо, що Балецький мав на меті створити словник української говірки цього села, проте завершити цю роботу йому не вдалося. Однак про діалектизми у мовленні комлошівців вийшли друком кілька статей (Балецький 1956а,

⁴ Відомий славіст Андраш Золтан, колишній учень Еміля Балецького, частину мовознавчих праць науковця помістив на сайті <<https://sites.google.com/site/baltoslavica/baleczkyemil>>.

1980). Зокрема, в статті *О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии* вказано, що на території Угорщини є кілька сіл, заснованих східними слов'янами чи українцями або ж оселених ними пізніше. Одні з цих населених пунктів виникли ще в XI столітті, інші пізніше, аж у XVIII столітті. Сліди східнослов'янських чи українських поселень на угорській етнічній території збереглися в топоніміці, деколи в словниковому складі угорської говірки. “У деяких селах, – зазначає дослідник, – знаходимо сліди української мови у мешканців старшого віку, які ще пам'ятають молитви церковнослов'янською мовою з українською вимовою чи певною мірою володіють одним із південнокарпатських говорів” (Балецкий 1956а: 346). Комлошка⁵ – єдине село в Угорщині, в якому українська мова була засобом спілкування між жителями у час проведення дослідження (1951–1954 рр.). (Українська говірка села Комлошка, за твердженням Балецького, належить до лемківської групи південнокарпатських говорів.) Згідно з результатами наукових пошуків Балецького, у різних джерелах подавалася різна інформація щодо мовної належності мешканців села – в одних мову жителів ототожнювали із словацькомовними, в інших – з угорськомовними чи з україномовними. Тільки детальний аналіз місцевого говору та дані історіографії могли дати переконливі висновки про мовну належність населення Комлошки. Зібраний лексичний матеріал нараховував 3000 одиниць. Спираючись на історичні факти, Балецький дійшов висновку, що на території села Комлошки спочатку жило слов'янське населення, однак його засновниками були угорці, які запозичили в слов'ян топонімічні назви. У різних джерелах подається інформація про те, що предки нинішніх мешканців Комлошки переселилися на територію сучасного їх проживання із Західної України та Словаччини у XVII столітті, однак збільшення кількості українських переселенців зі Словаччини у XVIII столітті призвело до стабілізації українського лемківського говору, який в процесі інтеграції опинився переможцем, а сліди колишніх словаків та угорців збереглися в топонімічних назвах, прізвищах та в говірці (Балецкий 1956а: 361, 363). Результати наукових розвідок Еміля Балецького дали відповідь на низку запитань про те, чому населення

⁵ Комлошка (уг. *Komlóska*) – село у північно-східній частині Боршод-Абауй-Земплинського комітату на відстані 10 км від міста Шарошпатак.

Комлошки в різних джерелах називають то угорським, то словацьким, то українським, а в деяких – змішаним. Сам дослідник відносить говірку до лемківських, що поширені переважно на території південних схилів Карпат.

Стаття *Диалектные записи из Комлошки* є продовженням розвідок про мову населення цього села із вказівкою даних інформаторів. Діалектні записи подано у фонетичній транскрипції. Тематика записів різноманітна: про походження села, про сільські події, біографії, опис народних звичаїв, розповіді про марновірство, казки, пісні, дитячі вірші, прислів'я і приказки, загадки та байки (Балецький 1980). У кінці статті автор подав 229 окремих речень у фонетичній транскрипції, які записано з 1951 до 1954 року від осіб різного віку. Безперечно, ці матеріали становлять неабияку цінність для сучасних дослідників фонетики та лексики української мови, окрім цього слугують інформативним джерелом при вивченні української фольклористики.

На основі зібраного діалектологічного матеріалу Еміль Балецький виявив вплив угорської мови на лексику українських говорів села Комлошка в Угорщині (Балецький 1958а). Оскільки говірка села Комлошка є українським острівцем на угорській території, то, звичайно, зрозуміло, що особливістю її є те, що низка мовних явищ сформувалася під впливом угорської мови. Це відобразилося в першу чергу на звуковому складі, синтаксисі, але головним чином – на лексиці говору. Під час проведення дослідження в селі не було мешканця, який би не володів угорською мовою, тож українсько-угорська двомовність була тут звичайним явищем. З огляду на змішування та перемикування кодів виявити у процесі дослідження запозичені елементи досить складно.

Науковець зафіксував лексичний корпус гунгаризмів, який налічує 372 одиниці, указавши шляхи їх проникнення до комлошівської говірки. Балецький зауважив, що більшу частину угорських слів мешканці запозичили після того, як переселилися на територію їх сучасного проживання, однак дані писемних пам'яток XVII–XVIII століття, створених на території сучасного Закарпаття, та дані західноукраїнської діалектології свідчать про те, що предки комлошців частину гунгаризмів принесли з собою із Західної України (там само, 24). Як доказ, дослідник наводить більше ніж 140 слів з угорської, які, вочевидь, були засвоєні українцями ще до їх переселення на територію се-

ла Комлошка. Після переселення на територію їх сучасного проживання на початку XVIII століття селяни ще певний час зберігали рідну мову, лише в кінці XIX століття серед слов'янського населення поширився білінгвізм, внаслідок чого було перейнято велику кількість угорських слів та виразів, виникли численні кальки (там само, 25), під час проведення дослідження виявлено використання лексичних дублетів (там само, 31). Близько половини виявлених в говірці села Комлошка гунгаризмів поширені в словацьких говорах. У другій частині статті представлено процес фонетичної та морфологічної адаптації виявлених автором гунгаризмів (там само, 32–43), після чого подано їх перелік (там само, 43–46).

Отже, підсумовуючи, можемо зробити висновки: незважаючи на те, що Еміль Балецький більш ніж 20 років керував кафедрою російської філології, викладав дисципліни циклу російської мови, підтримував наукові стосунки з російськими мовознавцями, однак центральне місце в його науковій діяльності посідали проблеми української діалектології на Закарпатті і в Угорщині та угорсько-українських міжмовних контактів. Про це свідчать праці, які з'явилися друком в угорських фахових виданнях. Надзвичайно цінним є дослідження мови єдиного україномовного села Угорщини, мешканці якого під час проведення діалектологічної розвідки розмовляли переважно рідною мовою. На наш погляд, доцільно було б дослідити мову мешканців села Комлошка через 60 років після діалектологічної розвідки, проведеної Емілем Балецьким. Безперечно, результати наукових пошуків відомого славіста стануть у пригоді поколінню молодих славістів, які досліджують українську діалектологію.

ПЕРЕЛІК ПРАЦЬ ЕМІЛЯ БАЛЕЦЬКОГО, У ЯКИХ ПОРУШЕНО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ В УГОРЩИНІ⁶

- Балецкий, Э. 1956а, О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica* 2, 345–363, карта: 364.
Балецкий, Э. 1958а, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica* 4, 23–46.
Балецкий, Э. 1980, Диалектные записи из Комлошки. *Studia Slavica* 26, 97–138.

⁶ Перелік наукових праць, у тому числі і мовознавчих, подано в некролозі Е. Балецького (див. Zoltán 1982: 407–408).

Baleczky, E. 1943, *Szabó Eumén Orosz nyelvtanának hangtana / Фонетика русскоѣ грамматики и читанки Евменія Сабова*. Budapest: A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézete.

ЛИТЕРАТУРА

- Балецкий, Э. 1942, Литература и народный языкъ. *Литературна недѣля* 2. Ужгород, 263–264. В кн.: Золтан, А. – Капраль, М. (ред.) 2007, *Балецкий, Эмиль: Литературное наследие / Zoltán, A. – Káprály, M. (szerk.), Baleczky Emil: Irodalmi örökség*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 156–159. (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 20.)
- Балецкий, Э. 19566, Памятник украинского делового языка XVII века. *Studia Slavica* 2, 373–381.
- Балецкий, Э. 1957, Из наблюдений над значением и распространением слова *d'ug*. *Studia Slavica* 3, 223–233.
- Балецкий, Э. 19586, Из словарного состава украинских карпатских говоров. *Studia Slavica* 4, 399–404.
- Балецкий, Э. 1959, Из словарного состава карпатских (украинских) говоров. *Studia Slavica* 5, 181–192.
- Балецкий, Э. 1961a, Венгерское *csulka ~ csurka*. *Studia Slavica* 7, 367–371.
- Балецкий, Э. 19616, Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах: Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах. *Studia Slavica* 6, 247–265.
- Балецкий, Э. 1962a, Новый этап в исследовании говоров Закарпатья: Диалектологические сборники Ужгородского университета. *Studia Slavica* 8, 1–27.
- Балецкий, Э. 19626, О путях заимствования украинским языком термина *antal*. *Studia Slavica* 8, 437–442.
- Балецкий, Э. 1963, О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке: Венгерские заимствования в произведениях Н.Л. Устияновича. *Studia Slavica* 9, 337–386.
- Балецкий, Э. 1965, *Урик, урюк, орек* в украинском языке: К вопросу о сохранении заимствований. *Studia Slavica* 11, 44–70.
- Балецкий, Э. 1966, К вопросу о некоторых названиях профессий: На материале карпатских украинских говоров. *Studia Slavica* 12, 23–33.
- Балецкий, Е.Д. 1936, *Вербный трепеть*. Ужгородъ: Типографія “Школьной помощи”.
- Золтан, А. – Капраль, М. (ред.) 2007, *Балецкий, Эмиль: Литературное наследие / Zoltán, A. – Káprály, M. (szerk.), Baleczky Emil: Irodalmi örökség*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék. (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 20.)
- Казак, О.Г. 2012, “Освобождение от чешского ярма”: Культурно-национальная политика Венгрии в Закарпатье в 1939–1944 гг. В кн.: *Русский сборник: Исследования по истории России, т. 12*. Москва: Издательский дом “Регнум”, 328–344.

- Капраль, М. 2001а, Балецкий Эмельян. В кн.: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 81.
- Капраль, М. 2001б, Неизвестный Эмиль Балецкий: По материалам подкарпатской периодики (1939–1943 гг.). *Вестник филиала Института русского языка им. А.С. Пушкина* 15. Budapest, 28–40.
- Капраль, М. 2009, У истоков “русскости” Эмиля Балецкого: «Школьная хроника» села Чинадиево (1920–1938 гг.). *Studia Russica* 23, 10–20.
- Петер, М. 1981, Эмиль Балецкий (1919–1981). *Studia Russica* 4, 399–401.
- Чучка, П.П. 2007, Балецкий Еміль Дмитрович. В кн.: *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, вид. 3-е, зі змінами і допов., 42.
- Baleczky, E. – Hollós, A. 1968, *Ószláv nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Zoltán, A. 1982, Emil Baleczky (1919–1981). *Studia Slavica* 28, 405–408.